

Pálvölgyi Balázs:

„A kolera egyike az emberiség legnagyobb jótevőinek”^{*1}

A KOLERA ELLENI VÉDEKEZÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN AZ 1872–1873-AS KOLERA IDEJÉN

A fenti megállapítást *Markusovszky Lajos* tette, és méltán. A XIX. század közegészségügyi gondolkodását mi sem rázta föl jobban, mint a kolera. Markusovszky, és vele azok, akik a XIX. század utolsó harmadában a hazai közegészségügy megújításán dolgoztak, valóban azt gondolhatták, hogy a kolera a közös ügy jótevője. A század folyamán vissza-visszatérő járványok ugyanis olyan sokkot jelentettek az ország lakosságának és a kormánzatnak, hogy az ellene való védekezés kapcsán lassan megkezdődött a közegészségügyi közigazgatás reformja és megkezdődött a már modernnek nevezhető egészségügyi szolgáltatások megszervezése. Valami új indult tehát a kolera hatására, és ez, tekintve, hogy a közegészségügy csak igen ritkán került a figyelem középpontjába, az ügyért tenni akarókat soha nem látott, pezsgő, komoly szellemi eredményeket fölmutató munkára ösztönözte.

A KOLERA MEGJELENÉSE ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI KOLERA

A kolera – a pestishez hasonlóan² – Ázsiából érkezett hazánkba 1831 nyarán. A híre persze már korábban eljutott, és a kormányzat az egyéb járványok – különösen a pestis alkalmával szokásos reflexek szerint cselekedett.³ Azaz egyetlen és legjobb védekezésnek a háttérzár, a vesztégzár, és egyáltalán, a lehető legteljesebb elzárkózás módszerét választotta.⁴ Növumként jelent meg a tudományos információszerezés, minthogy orvosokat küldtek ki Oroszországba, hogy tanulmányozzák az eseményeket és az addig teljesen ismeretlen betegséget. Végeredményként napvilágot látott egy utasítás,⁵ amely a járvány megelőzésére szolgált volna, és a szerzett ismeretek birtokában próbálta meg fölállítani a betegség esetleges betörésére a védekezés szervezetét. A védekezés legfőbb szerve a Helytartótanács, mely alá a minden megyében megszervezett „Cholera deputatio” tartozik, amely működési területén teljes hatáskörrel bír. A járásokban a kolera-biztos a főszolgabíró, a város-

sok és községek pedig kapnak egy megye által küldött személyt, aki utasítja az előjáróságot.

A megelőző és a védekező intézkedések teljesen hatástalanok voltak, a kór gyorsan terjedt. A Helytartótanács lépéssorozatát a kapkodás, a tanácsstalanság és a megszokott hivatali rendszer önjáró problémamegoldása fémjelezte.⁶ Azaz bezáratta az iskolákat, megtiltotta a vásárokat, orvosságokat osztott ki, és kolera-orvosokat rendelt ki a fertőzött vidékekre, a fertőzött vidékekről érkezőket vesztégzár alá rendelte, és addig, míg ki nem derült, hogy az már teljesen hatástalan, fönntartotta a zárionalakat is. Az országot húsz kolera-körzetre osztotta, és mindegyikbe királyi biztost küldött. Lenhossék Mihály protomedicus⁷ pedig a Helytartótanács nevében „Rövid Utasítás”-t adott ki, 1831. június 10-ei dátummal, amelyben a védekezés legfontosabb alapelveit is rögzítették.⁸ Ebből a legfontosabb, hogy tudtak a betegség fertőző voltáról. Azt azonban már nem tudták, hogy vajon mi is okozza a fertőzést, hogyan történik, és hogyan lehetne igazán védekezni.

A VÉDEKEZÉS ESZKÖZEI

A kolera elleni igazán hatékony védekezést lehetlenné tette, hogy ismeretlen volt a kolera kórokozója, a *vibrio cholerae* baktérium (ezt majd 1883-ban fedezi fel Koch⁹). A vélemények tehát teljesen megoszlottak a teendőket illetően. Ami eredményt pedig föl tudtak mutatni, az inkább a szerencsének és a jó orvosi ösztönnek köszönhető, mint a megalapozott ismereteknek.

A kolera terjedésének módjáról két meghatározó elmélet alakult ki. Az első az „emberről-emberre” módon tartotta fertőzőnek a betegséget. Mivel azonban az a tény, hogy a fertőzés nem csak úgy terjed, ha valaki közvetlen érintkezésbe lép a beteggel, hanem a vízzel, vagy fertőzött tejtermék útján, látványosan sikertelenné tette a kolera elleni védekezést ezen elv alapján. A második, a „miazma-elmélet” erre a sikertelenségre adott válasz volt, amely abból indult ki, hogy bizonyos bomló anyagok fertőzik meg a levegőt, mely a járványt okozza.¹⁰

Gyógyszerként a legkülönbözőbb szereket alkalmazták. Az ópiumot, a kámfort ($C_{10}H_{16}O$), a kalomelt (Cl_2Hg_2) és a bizmutot, ezen kívül használtak klórmésszel kevert anyagokat, izzasztókat, forró ecetes borogatást, különböző bedörzsöléseket, de piócát és érvágást is. A megelőzésre is bámulatosan sokféle módszert használtak. Így a gyomortájék fehér gyantával való bekenését, de még széles bőrv hordását is javasolták.¹¹ Nem csoda, hogy a védekezés eredménytelensége fölkorlácsolta a kedélyeket, az intézkedéseket végrehajtani szándékozókkal szemben.¹²

A későbbi járványok során is visszatérő gond volt a rendelkezések nehezen végrehajthatósága. Ez nem is csoda egy olyan járvány esetében, amely ellen a védekezésnek annyiféle formája volt tanácsolt és amely esetében a „hivatalos” védekezés intézkedései sem nyújtottak megfelelő védelmet a betegség ellen. A törvényha-

tóságok így egyre másra szabták ki a bírságokat a későbbi járványok során is, a fertőtlenítési szabályok be nem tartásáért.

AZ 1873-AS JÁRVÁNY

Az 1831-es járvány után a kolera a század középső harmadában is vissza-visszatért,¹³ bár ezek intenzitásukban és elterjedtségükben meg sem közelítették sem az 1831-es első járványt, sem a nagy 1872/73-as járványt.¹⁴ A védekezés technikája sem változott alapvetően, csak néhány ponton jutottak közelebb a megoldáshoz. Fölismerték, hogy a lakások és a víz tisztasága fontos. A kiadványokban egyre hangsúlyosabban jelent meg a lakások újrameszelésének ajánlása, valamint az, hogy a kutak mellé nem célszerű pl. trágyadombot telepíteni, és hasznos, ha időnként fertőtlenítk az árnyékszékeket is: „Az árnyékszék károsan ható bűzének megsemmisítésére mészhalvagot (klórmész – P.B.) vagy vasgálicot (Fe_2SO_4 – P.B.) vízben felolvasztva hintünk abba poralokban, vagy külön edénybe helyezve állítjuk fel ott.”¹⁵

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók¹⁶ 1874. évi gyűlésén elhangzott, hogy a kolera ellen a legfontosabb védekezés a fertőtlenítés, és erre több módszer is ajánlottak, melyek már a járvány európai megjelenésétől kezdve ismertek voltak. A sokféle fertőtlenítő szer közül más használatát javasolta a gyűlés a ruha, mást a lakás, mást az ágynemű fertőtlenítésére. Így a vasgálic, a klórmész ($\text{CaCl}(\text{OCl}) + \text{H}_2\text{O}$), a kénessav ($\text{H}_5\text{NO}_3\text{S}/\text{NH}_4\text{HSO}_3$), a karbolsav ($\text{C}_6\text{H}_6\text{O}/\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$) mind-mind ajánlott és használható szer volt.¹⁷ A fertőtlenítésnek más, nem vegyszeres módjait is javasolták, nevezetesen a kolerás ürülék fűrészpórral való elkeverését, és égetését. Ismertek voltak továbbá – már a kezdetek óta a különböző, részben titkos összetételű szerek is. Ilyen volt például a „Süvern-féle” szer, mely kátrányt, meszet, szenet és ú.n. kesrenyhalvagot (MgCl)¹⁸ tartalmazott.¹⁹

A KOLERA MEGJELENÉSE – FÖLKÉSZÜLÉS A JÁRVÁNYRA

Az 1872/73-as kolera is kelet felől érkezett. Az első megbetegedés Máramarosban, Rahón történt, 1872. szeptember 14-én.^{20 21 22} A kormányzat és a törvényhatóságok nem voltak megfelelően fölkészülve a járványra: a már létező tájékoztató anyagok kiküldése és az arról való gondoskodás, hogy azzal mindenki megismerkedhessen, nagy nehézségekbe ütközött. Volt olyan vármegye, ahol még nyelvi nehézségek is hátráltatták a koleraellenes tevékenységet: Liptó vármegye panaszkolta, hogy ugyan megkapta az anyagot és tárgyalta a 28491/aug. 31-es a „nép oktatásáról” szóló rendeletet, de „miután megyénk tót ajkú lakossága és a községi előljárók a magyar nyelvet nem bírják, de továbbá megyei jegyzőségünk fordító osztállyal nem bír,” kérte,

hogy a minisztérium fordíttassa le a kérdéses anyagot, mert különben nem sok hasznát veszik a tájékoztatónak.²³ A levél pedig 1872. szeptember 16-án kelt, akkor, amikor a kolera már az országban volt. A törvényhatóságok lépéseik során olykor egymást is akadályozták a járvány elleni védekezésben. Pest városának kolera-megelőzési bizottságából novemberben kelt egy jelentés, mely arról tudósít, hogy Esztergom vármegye alispánjának intézkedése nyomán lényegében lehetetlen a felvidék és Bécs felé végrehajtani a toloncolásokat, így a város a járványellenes védekezés feladatait sem tudta maradéktalanul teljesíteni.²⁴ A toloncok tartásának terhét nem kívánta állni és ezért azt kérte a minisztériumtól, hogy „ha ez közegészségi tekintetknél fogva a jelen járványos időkben teljesíthetőnek nem látszanék (t.i. az eltoloncolás- P.B.), intézkedni méltóztatnék, hogy a különben eltoloncozandó csapatok az állam költségén fenntartandó helyiségben nyerjenek szállást és ellátást.”²⁵

Ami pedig a kellő számú orvosi személyzetet illeti, általánosan elmondható, hogy az országban ekkor a szükségesnél jóval kevesebb orvos dolgozott, és a járvány idején még a viszonylag jobban ellátott városok és megyék is nehéz helyzetbe kerültek. „Járvány-kerületi orvosokról Patzek dr. megyei tisztí főorvos sürgölésére jókor gondoskodott a megye, de a mellett, hogy ilyenek kevesen voltak, sokszor csak is a megye úgynevezett járási orvosai valának kénytelenek ki-ki járni mások kerületébe is, kik vonakodva teljesítették a reájuk erőszakolt tisztet.”²⁶ – foglalja össze tapasztalatait Török János, hozzátéve, hogy ilyen rendkívüli esetekben elkerülhetetlen a magánorvosok „közéll” érdekében való kirendelése.

A védekezés összehangolására rendelet született, mely szabályozta a fertőtlenítés módját.²⁷ Az indoklásban ugyan fölfedezhető a miazma-elmélet hatása is, de maga az alapkoncepció és az ajánlás – a hatékony fertőtlenítési módok ajánlása miatt alkalmas arra, hogy védelmet nyújtson a kolera ellen.

A JÁRVÁNY MAGISMERÉSÉRE TETT LÉPÉSEK

A járvány alkalmat adott a betegség alapos megfigyelésére. Ugyan a kolerát már az 1831-es járvány alatt alapos megfigyelés alá vették, de kiváltó okáról negyven évvel később sem tudtak többet, mint az első idején. Magyarország két közegészségüggyel foglalkozó szervezete is készített tervezetet a kolera megfigyelésére.

Az Országos Közegészségi Tanács²⁸ tervezetében egy központi „észlelde” és az ezzel összeköttetésben álló vidéki állomások szerepeltek. Az intézet föllállításának tervére augusztus 20-án érkezett meg a belügyminisztériumi leirat, mely ezt elfogadta, és egyben fölszólította a tanácsot, hogy dolgozza ki részletesen a tervet. A cél egyértelmű: „hogy a járványnak természete általában, s annak nálunk hatékony segéd okai megismertethessenek, hogy a járvány megfigyeléséből hasznot

húzzunk a jövőre nézve (...) miszerint ezen intézkedések nem pusztán a cholera ellenében válnak értékesé, hanem valamennyi járvány, sőt mondhatni az összes közegészségügyre nézve.”²⁹ A Tanács tehát már távlatokban gondolkodott. A járványellenes védekezés reményt keltő nyugati eredményei gondolkodásra készíteték a hazai szakembereket is. A tervezett vizsgálatok között a talaj és a légkör vizsgálata szerepel, melyben a külföldi gyakorlat³⁰ és a miazma-elmélet hatását is fölfedezhetjük. Ami pedig talán a legfontosabb, hogy Gross Lajos a Közegészségi Tanács 1873. október 16-i ülésén megfogalmazta, hogy szükség van a közegészségtan egyetemi szintű oktatására, azaz szükség van egy közegészségi tanszék föllállítására az egyetemen.³¹

A másik javaslatot a Budapesti Királyi Orvosegylet nyújtotta be.³² A belügyminisztérium BM 1872/39015, december 9-ei leiratával elfogadta a megfigyelés szempontjait. A Bókay János és Stiller Bertalan nevéhez fűződő javaslat szerint vizsgálni kell a járvány mozgását, hogy kimutatható-e a ragályozás, továbbá vizsgálni kell – az OKT javaslatához hasonlóan – a talaj, a talajvíz, a csatornázás állapotát, valamint azt, hogy milyen gyógymódok bizonyultak sikeresnek a kórházakban. Lényegében tehát kibontakozik előttünk a korabeli védekezés sötétben tapogatózó, bizonytalankodó harca, melyben a szakmai szervezetek is leginkább csak megfigyeléssel tudják bővíteni ismereteiket. A tervezetben szerepel szakértők kiküldése is, mégpedig a fővárosnak 1, vidékre 3-4, két-három hónapra, napi 10 Ft díjazással.³³

Mindezek után és ellenére a minisztérium végzése szerint a megfigyelést az Országos Közegészségi Tanács bekapcsolásával, csupán 1 fővárosi és 1 vidéki megfigyelővel végeztették el.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK ÉS A MINISZTERIUM, A MINISZTERI BIZTOSI INTÉZMÉNY – GRÓSZ LIPÓT SÁTORALJAÚJHELYEN

A törvényhatóságoknak elég gondot okozott az, hogy a lakossággal betartassa a járvány-ellenes intézkedéseket, de ezen túl helyenként maga a helyi igazgatási rendszer is súlyos zavarokkal küzdött. A védekezésben tapasztalható egyenetlenségek és hiányosságok miatt a minisztérium biztosok kiküldését határozta el. Szapáry belügyminiszter szavai szerint ennek oka: „A cholera-nak utóbbi időben észlelt nagyobb mérvű terjedése folytán szükségesnek láttam oly vidékre, melyekben nagyobbfokú megbetegülések és jelentékenyebb halálozás mutatkozik, ministeri biztosokat kiküldeni, kiknek feladata lesz azon helyeket, melyekben a járvány nagyobb mérvben felmerült beutazni, maguknak a fennálló cholerautásításban elősorolt hatósági óv és gyógyintézkedések miképpen foganatosításáról meggyőződést szerezni, a talált hiányokat az illető törvényhatóságnak és egyidejűleg a főispánnak tudomására juttatni, s az ezek által elrendelt intézkedéseket megfigyelni, ha pe-

dig a hiányok ez uton sem távolíthatnak el, ezen körülményt közvetlenül nekem táviratilag feljelenteni.”³⁴ Így mintegy negyven miniszteri biztos kiküldésére került sor.³⁵ A miniszteri biztos kirendelése azonban korántsem váltotta ki az érintett törvényhatóságok rokonszenvét. Leginkább a belügyekbe való beavatkozásként értékelték, és gyakran némi ellenszenvvel fogadták a helyszínre érkező szakembereket.

A Zemplénbe kiküldött miniszteri biztos, Grósz Lipót, Sátoraljaújhelyről kelt jelentése kiválóan mutatja be az ország egyes részeiben található siralmas állapotokat és a biztos munkája lényegét.³⁶ Grósz 1872. december 11-én délben érkezett a városba. Megbeszéléseket folytatott Czhyzer Kornél megyei orvossal, meggyőződött róla, hogy a megye megtett minden intézkedést, amit a minisztérium előírt. Azaz megalkotta azokat a szabályrendeleteket, melyek szükségesek, de „melyek azonban nem mindenhol, sőt néhol nagyobbbrészt nem foganatosítottak”.

A városban viszonylag gyorsan kialakult a járvány, magasra szökött a halálozások száma. A szabályoknak megfelelően megalakult egy járvány-bizottság, mely 1872. november 27-én ülést tartott és szabályrendeletet adott ki, „az intézkedések túlnyomó része azonban a város által semmi irányban végre nem hajtattak.” Ezt követően a város igazgatása és a járványellenes védekezés mindinkább kaotikus jelleget kezdett ölteni. A biztos megállapította, hogy a város adottságai rendkívül megnehezítik a védekezést, mivel a fertőtlenítés alapvető követelményének is csak nagy nehezen tudnak megfelelni: a város 1200 házából csak 400-ban van WC. De az árnyékszékerekre előírt szabályok pontos betartását sem igen tudják felügyelni, mert szinte teljesen hiányzik az ellenőrző személyzet. A jelentésből ezek után a városi igazgatás teljes káosza és csődje bontakozik ki. A megyei alispán megvádolta a járási szolgabíró, és a segédszolgabíró, hogy ők azok, akik miatt a súlyos helyzet kialakult, nem felügyelik az intézkedések végrehajtását, és úgy bújnak ki a kötelességteljesítés alól, hogy egyszerűen beteget jelentenek. Ezért kénytelen az alispán a „törvényes gyakorlat ellenére a városi hatósághoz közvetlenül és nem a szolgabíró útján intézni.” Beteget jelentett továbbá a város bírójája, a város kapitánya, valamint a főorvos is. Ez utóbbi tényleges betegségről Grósz személyesen győződött meg. Nem voltak helyzetük magaslatán az orvosok sem. A betegek bejelentését nem végezték el, így lényegében nem lehetett tudni, hogy hány beteg volt, ráadásul 120 kolerást, akik a vasútnál dolgoztak, úgy temettek el, hogy még a nevüket sem lehet tudni. A kolerás vasúti munkások gyakran szegényeknél vettek ki szobát, hogy olcsóbb legyen, de itt a szükséges elkülönítő- és fertőtlenítő szabályokat nem tartották be, így a halandóság körükben még nagyobb volt: „némely házban egész család halt ki,” és „Az említett káros befolyások folytán a járvány a város egyéb részeire is kiterjedvén, különösen a szegényebb sorsú osztályt súlytotta.(sic!)” – állapítja meg a miniszteri biztos. Grósz első lépésnek a működő járványbizottság létrehozását jelölte meg. Megállapítása szerint

ugyanis „megérkeztemkor ott járvány bizottmány tényleg nem létezett, és a pusztító vésszel küzdő városi lakosság úgyszólván magára volt hagyatva.” Végül sikerült az alispánból, a városi küldöttekből, a helyi orvosokból és lelkészekből egy állandó bizottságot létrehozni. A következő teendő a rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése volt. Így a bizottság napidíjjal ellátva, a bizottság két orvosával együtt kiküldött két személyt, akik házról-házra jártak, intézkedtek, majd 24 óra múlva ismét visszatértek ellenőrizni, hogy végrehajtották-e a rendelkezéseket, s amennyiben nem, kiszabták a mulasztási bírságot. A bizottság rendelkezett arról, hogy az orvosok teljesítsék a bejelentési kötelezettségüket, a lakosságot tájékoztassák falragaszok, tizedesek útján, valamint a templomokban. Rendelkezett arról is, hogy az elsősegélyt nyújtó orvos el legyen látva megfelelő gyógyszerekkel, és hogy ezeket a vagyontalanoknak ingyen adja ki. Grósz ellenőrizte a kórházakat is. A város első kolera-kórháza meglehetősen szűkös volt a járvány méreteihez képest. Mindössze négy főre tervezett. A másik, az újabb kórházban viszont már volt egy szoba az „üdülőknek” is. Ez a kórház sokkal nagyobb volt, 17 emberre tervezett, s a biztos kérdéseire az ellátásról elismerően nyilatkoztak a betegek. Nagy volt tehát az ellentét a régebbi kórház és az újabb között, mivel a régi- ben: „a betegek ugyanis a földön feküdtek, és a tisztaság sem volt eléggé fenntartva”, míg az új megfelelt a miniszteri biztos elképzeléseinek. A halottasház céljára viszont „egy vásári bódét használtak, mely kellőleg ki sem volt tisztítva, és melynek egyik szegletében egy cholera halottat láttam a pusztá földön feküdni”. A temetésnél, az új rendelkezés szerint a halottakat legalább egy öl mély, fertőtlenítővel behintett sírba kellett temetni. Intézkedett továbbá arról, hogy az utcák tisztasága érdekében ássanak árkot, mely elvezeti a szennyvizet.

Grósz további intézkedéseivel érintette a legveszélyeztetettebbnek tekinthető vasúti munkások, valamint az özvegyek és árvák csoportját: indítványára alapján a bizottság elrendelte, hogy a vasúti vállalkozók gondoskodjanak a naponkénti orvosi vizsgálatról, illetve, hogy a kolera-árvák és özvegyek kapjanak ellátást, nehogy a legyengültségtől megbetegedjenek.

A miniszteri biztos tehát elérte azt, hogy a törvényhatóság a rendelkezések jobb végrehajtásáról gondoskodjon. A vonatkozó szabályok végrehajthatatlansága volt a magyarországi koleraellenes, sőt általában a járványellenes védekezés Achilles-sarka. A kidolgozott védekezési technikák pontos betartása ugyanis ebben a korszakban már komoly eredményeket hozhatott volna, még a kolera pontos kórokozójának ismerete nélkül is.

TÁMOGATÁS A SZEGÉNYEBB TÖRVÉNYHATÓSÁGOKNAK

A kolera elleni védekezés költségei a század végéig a törvényhatóságokat, illetve községeket terhelték, ezért megjelent az egyes szegényebb vidékek és törvényhatóságok állami támogatása is. Gr. Szapáry Gyula belügy-

miniszter megfogalmazása szerint „(...) Mind e mellett, s habár a helyesen és kellő időben alkalmazott óv- és gyógyintézkedések jó eredménye kétségen kívül van, a járvány terjedését meggátolni eddig sem sikerült. A beérkezett jelentések szerint ennek oka leginkább abban rejlik, hogy egyrészt a nép alsó osztálya, melynél a cholera leginkább dühöng, még mindig nem bír elég fogékonysággal és bizalommal a gyógyrendszabályok iránt, és e miatt, nem fordul orvosi segélyhez ideje korán, másrészt, hogy e járványos kór különösen azon egyéneket támadja meg, kik a múlt években uralgott lázas betegségek folytán testileg elsanyargatva, nagyrészt sem a kellő táplálkozás, sem pedig az időjárás viszonyosságai ellen kellő védelemül szolgáló czélszerű ruházattal ellátva nincsenek, sőt, némely vidéken nyomorral és ínséggel küzdenek, ezen bajok pedig a legrendesebb viszonyok között is járványos betegségek előidézésére a legfőbb tényezőkül tekintethetők, járványok uralgása idején pedig a veszély fokozását eredményezi.”³⁷

A kolera elleni védekezés megszervezésében a Belügyminisztérium költségelölgeezésekkel, és segélyezésekkel vett részt.³⁸ A fent megfogalmazottak miatt nagy szükség volt az élelmezés, de még a gyógyszerek ilyen módon történő biztosítására is. Az így folyósított előlegből fedezték egyes községek azokat a kiadásokat, melyeknek viselése egyébként tehát saját köteleességük volt. A kolera-kórházak felszerelése, a fertőtlenítés és a fertőtlenítő szerek biztosítása, kolera-orvosok alkalmazása mind részét képezte az ily módon finanszírozott területnek. A minisztérium által biztosított keretek azonban nem voltak elegendők a költségek fedezésére: „(...) azon összeg pedig, melyet a törvényhatóságoknak cholera kórházak felállítása, fertőtlenítési- és gyógyszerekre, továbbá a gyógykezelés költségeire, nem különben a szűkölködők táplálására ez ideig előleg, vagy segélyként juttattam, már is tetemesen túlhaladja azon kórlátot, melyet e részben a költségvetési törvény elembe szab.”³⁹ A miniszter a főispánokhoz fordult, hogy a „magán-jótekonyságra” főlhívással próbáljanak újabb forrásokhoz jutni és „személyes befolyásukkal a társadalmi téren oda hassanak, miképp áldozatkész személyek, továbbá testületek és társulatok a szegény sorú népnek gyámolítására felszólíttassanak.”⁴⁰

A JÁRVÁNY HATÁSA

Az 1872–1873-as kolera határkövet képezett a hazai járványos betegségek, és az ellenük való védekezés történetében. A magas halandósággal járó kolerajárványt tekinti a szakirodalom az utolsó középkori típusú járványnak, nem csak a halálzási arány, hanem a védekezés szervezethez/szervezetlenség miatt is.

Az 1872–1873-as kolera két hullámban támadott, ráadásul nem csak ez volt az egyetlen járványos betegség ebben az időszakban: Kőrösi József egyenesen két különböző, párhuzamosan pusztító járványról beszél.⁴¹ A kolera mellett, kissé később kezdődve Budapesten himlő,⁴² az ország számos részén pedig a váltóláz (malária),

olykor már a koleraival egy időben⁴³, vagy utána tört ki, mely a legyengült lakosságra végzetes hatással volt.⁴⁴ A kifejlődő váltóláz-járvány ellen a belügyminiszter a ki-rendelt koleraorvosok munkájára számított, és utasította a törvényhatóságokat, hogy erről, valamint a szegényeknek kiszolgáltatandó ingyen-gyógyszerről gondoskodjanak.⁴⁵ Szapáry Ferenc Józsefhez a kolera helyzetről írt jelentésében is megemlítette, hogy a kolera egyes törvényhatóságokban kiújult (1873. végén): „Ellenben ujabban ütött ki két törvényhatóság területén, és pedig Libetbányán és Fogaras vidéken.”⁴⁶ A járvány áldozatainak számát így – hogy egymás utáni, különböző járványokról van szó voltaképpen nehéz pontosan meghatározni. Nehéz ezen kívül azért is, mert a tudományos módszerekkel dolgozó közegészségügyi statisztikai adatgyűjtés majd csak később indult meg, valamint azért, mert minden ellenőrzés mellett sem ismert pontosan, hogy hányan haltak meg otthon,⁴⁷ és hogy pontosan hányan valóban koleraiban. Így a helyi adatok összesítésével nem kapunk pontos eredményt, Szapáry 1873. novemberi jelentésében szereplő számokat csak közelítő adatoknak tekinthetjük: „A járvány egész tartama alatt 138 törvényhatósághoz tartozó 6380 községben 8.491.861 összes lakosság között megbetegült 433.295 meggyógyult – 247.718, meghalt 182.599, további ápolás alatt pedig maradt 2978 egyén. A fen kitett 6380 község közül ezidőleg cholerabeteg 5895 helységben nincsen, hatóságilag pedig végkép megszűntnek nyilvánított e járvány 90 törvényhatóság területén 3832 községben.”⁴⁸

Az 1873-as kolera demográfiai hatását tekintve kétségtelenül még évekig érezte hatását Magyarországon. Ami azonban ehhez a járványhoz köthető kedvező fejlemény, hogy – a Koch-féle fölfedezés előtti elméletek hatására – a hatóságok figyelme a védekezés során akaratlanul is olyan kérdések megoldására irányult, melyek korábban nem, vagy nem eléggé képezték részét a várospolitikának. A „túlnépes” lakások, egyáltalán az egészségtelen lakások kérdése ekkor került a városi közegészségügy látókörébe, és hasonlóképpen ekkor az ivóvíz-szolgáltatás is, a csatornaüggyel együtt.

A fertőtlenítési szabályok betartásának problémái a védekezés gyenge pontját képezték. Miként az a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésén is elhangzott, a fertőtlenítést elegendőnek tartották a védekezéshez, de – mint mondják – a rendelkezések betartatatlansága miatt volt oly csekély az eredmény.⁴⁹ Ebben nem csak az intézkedésekkel szembeni ellenállás, és bizalmatlanság, hanem sok esetben az anyagi eszközök hiánya is szerepet játszott. Amit erről Gerlóczy Zsigmond 1890-ben megfogalmazott, az igaz az 1872-1873-as kolerajárvány idején tett intézkedésekre is: „Ellenben a betegség tartama alatt, ha el is rendelik a beteg ürülékeinek és szennyes fehérműneik, ágyműneik pontos dezinficziálását, sokszor a beteg anyagi helyzeténél fogva képtelen az elrendelt költséges dezinficziálás eszközzésére, s így csak akkor végzi el a szükséges dezinficziálást, ha betegsége egész tartama alatt a hozzávaló anyagot ingyen kapja. Már pedig nagyon jól

tudjuk, hogy a fertőző betegségek otthona azon néposztály körében van, a melynek nem csak hogy fertőtlenítőszere, de kenyérré valója is alig van.”⁵⁰

ÖSSZEGZÉS

Az adott időszak eseményeit vizsgálva elsősorban az a kérdés merülhet föl bennünk, hogy miért tudott ekkorra pusztítást véghezvinni az 1872–1873-as kolera? A kétségtelenül igen bonyolult tényezőktől függő végeredményben milyen, és mekkora szerepet játszott a közegészségügyi közigazgatás működése?

Míg az 1831-es, első járvány idején talán a betegség ismeretlensége volt a legkomolyabb tényező a hatalmas pusztításban, a következő nagy járvány végeredményében az igazgatási oldal nagyobb szerepet kapott. A vizsgált korszakra esett a polgári közigazgatás megteremtése. A megszűnő Helytartótanács közegészségügyi közigazgatással kapcsolatos feladatait a Belügyminisztérium vette át, melynek tisztviselői kara nagyrészt szintén a Helytartótanács korábbi tisztviselői közül került ki.⁵¹ A minisztériumon belül külön – igaz kis létszámú osztály jött létre és foglalkozott a közegészségügyi igazgatás feladataival. (A munkát 1883-ig 5 orvos tanácsos, fogalmazó, néhány irodai tiszt végezte, és a tisztviselői létszám igazán jelentősen nem bővült a dualizmus időszakában).

Nem tekinthető tehát előzmény nélkülinek a minisztériumon belül kialakított közegészségi osztály működése. Működését tekintve megállapítható, hogy tudományos-szakmai szempontból megfelelően dolgozott, azaz a rendelet-anyagban nyomon követhető a tudomány fejlődése. A részletesebben vizsgált korszak, az 1872–1873-as kolera időszaka a közegészségügyről szóló törvény előkészítésének időszaka is volt. Sokan, és sok szempontból gondolkodtak el a létező és a kialakítandó egészségügyi rendszer alapjairól.⁵² Ekkor azonban még nem fogalmazódott meg a későbbiekben oly gyakran elhangzott, a rendszer hatékonyságának fogyatékosságaival indokolt követelés, hogy szükséges lenne az önálló egészségügyi minisztérium létrehozása.⁵³

A probléma sarokpontját a kortársak szerint is sokkal inkább a végrehajtás kifejezetten gyenge hatásfoka képezte. A betegség elleni védekezés legfontosabb, ekkorra kidolgozott elemei – annak ellenére, hogy a kolera kórokozója ekkor még ismeretlen volt – alkalmasak lettek volna a járvány pusztításának mérséklésére. A tiszta ivóvíz biztosítására és a fertőtlenítési szabályok betartására ebben a korszakban elvileg már rendelkezésre álltak a megfelelő eszközök.⁵⁴ Miért lehetett mégis oly hatalmas a kolera pusztítása? Az igazgatási oldalt vizsgálva szembetűnő, hogy a minisztérium sok esetben nem volt képes hatékonyan végrehajtani a vonatkozó rendeleteket. A középszintű végrehajtás, azaz a törvényhatósági szint lényegében nem állami szférát képezett, ahol a minisztérium jogosítványai sok esetben elégtelennek bizonyultak⁵⁵ (meg kell jegyezni ugyanak-

kor, hogy a minisztérium sem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel, az egészségügyi kiadások nem képeztek különösebben komoly tételt a költségvetésben⁵⁶). A törvényhatóságok működése pedig a járvány alatt rendkívül sokféle volt. Igazán jó megoldást a miniszteri biztosok kiküldése sem jelentett, mivel ezek kiküldésére akkor került sor, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az adott törvényhatóság nem képes megküzdeni a járvánnyal. A törvényhatóságok járvány alatti működésének kérdését tovább árnyalta a kórházi ápolási, és a kolera elleni védekezés költség-viselési rendszerének elhibázottsága, mely finoman fogalmazva óvatossá tette a törvényhatóságokat a nem ottani illetőségűek kórházi fölvetelésében. Annak ellenére tehát, hogy elvileg kötelesek lettek volna bizonyos körülmények között fölvenni más helységben illetékes betegeket, ezt gyakran nem tették meg, mivel a tapasztalatok szerint, az esetlegesen behajthatatlan kórházi számlák miatt könnyen lehetetlenné válhatott működésük. Az egész korszakban jellemző volt továbbá, hogy a törvényhatóságok a járvány kitérésének tényét általában igen későn jelentették be, mellyel hátráltatták a központi intézkedések kidolgozását.

A végrehajtás problémájának másik oldala az érintettek magatartása. Megfigyelhető az egész korszakban, hogy a lakosság egyes csoportjai körében szinte lehetet-

len a járványellenes intézkedések végrehajtása részben az aktív ellenállás, részben a tudatlanság miatt, melynek következtében pontatlanul hajtották végre az előírásokat. Arra pedig egyetlen törvényhatóságban sem volt lehetőség, hogy ezt állandó ellenőrzéssel, felügyelettel oldják meg. Végül szólni kell az orvoshiányról.⁵⁷ A vizsgált korszakban az országban a szükségesnél kevesebb orvos dolgozott, és ez a kevés is egyenlőtlen területi megoszlásban.⁵⁸ A statisztikai adatok szerint mintegy 3300 lakos jutott egy orvosra, de mivel az orvosok közel fele városban dolgozott, így a nagyobb városokban nem igazán lehetett komoly orvoshiányról beszélni, a falvak, főleg a szegényebb vidékeken (pl. Erdélyben) sok esetben lényegében teljesen ellátatlanok maradtak.⁵⁹

Ezen tényezők összhatásával magyarázható tehát a XIX. századi Magyarország egyik legnagyobb járványkatasztrófája. Az 1872–1873-as járvány sokja után a kolera elleni küzdelem új szakasza kezdődött el, amit többek között a közegészségi törvény megalkotása (1876), a kolera kórokozójának 1884-es fölfedezése, valamint a városi csatorna- és vízvezeték-hálózatok fokozatos kiépítése határozott meg. Az 1872–1873-as járványhoz hasonló méretű járvány ezért már nem alakult ki Magyarországon, jóllehet a kolera a század hátralevő, sőt, a következő század első éveiben többször visszatért még.⁶⁰

Jegyzetek

⁵⁶ Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

¹ Markusovszky Lajos: *Egyesületek és a társadalom közreműködése az egészségügy előmozdítására* (in: *Az 1885. évi Országos Orvosi és Közegészségügyi Congresszus Tárgyalásai* (Bp., 1885., 254–255. pp.))

² A nagy európai pestis, mely a XIV. század közepén félelmetes pusztítást végzett a kontinens lakosai között, a Krím félszigetről, genovai közreműködéssel érkezett Dél-Európába. A tatárok által ostromlott Kaffa városába behajított pestises hullák a korszak sikeres „biológiai fegyverének” bizonyultak, mely hatásában sokszorosan fölülmúlta a várakozásokat. Több tényező együtthatása következtében ugyanis Európa lakossága egyes szerzők szerint csak a XV. század közepére/végére érte el a XIV. század elejének számát. (Megjegyzendő azonban, hogy újabb kutatások szerint nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az ekkor pusztító betegség azonos a még a XIX. században is fölbukkanó, baktérium okozta pestissel, mivel a XIV. században pestis néven pusztító betegség lefolyása inkább vírusos eredetre utal.)

³ A járvány-hírek hatására 1830 végén föllállították a katonai kordont a galíciai határon, de ezt három hónappal később föloldották. 1831 májusában azután ismét föllállították, de ez már nem tudta megakadályozni a járvány áttejedését az ország területére. Id.: Pajkossy Gábor: *A reformkor* [in: *Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, (Osiris, Bp., 2003., 197. p.)]

⁴ Például az ekkor Galiciában állomásozó 4. huszárezredet is mozgósították, és a legszorosabb határláncot kellett kialakítania Brody-től Hussiatyn-ig. 1831 áprilisától, a kolera galíciai megjelenésétől szeptemberig a védvonalból 72 katona esett a járvány áldozatául. Id.: Gustav Ritter Amon von Treuenfest: *Geschichte des k. u. k. Husaren Regiments Nr. 4.* Arthur Herzog von Connaught und Strathearn. (Wien. 1903., 463464. pp.)

⁵ *Utastás az Egességre ügyelő Hivataloknak nem különben a Pestis-mennő (Contumátia)- Intézeteknél felügyelő személyek számára hogy a Cs. Kir. austriai Tartományoknak határai a Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epe-Kórságnak (Cholera morbus) berontása elől bátorságba tétesenek és béronthatása esetében elterjedése meggátolasson.* (Buda, Egyetemi

Ny., 1830.)

⁶ A Helytartótanács intézkedéssorozatának adott esetben laikusok számára is nyilvánvaló tévovasága csak fokozta a járvánnyal sújtott vidékek lakosságának kétségbeesését. Fest Imre (1817–1883, hírlapíró, majd az osztrák-magyar bank egyik alkormányzója, elnöke a budapesti igazgatóságának, tagja a központi főtanácsnak) így emlékszik vissza a szepességi eseményekre: „Az 1831. évi nyári szünidő – ami októberig tartott szomorúan emlékeztető időszak volt. A kolera, ez az új, borzasztó járvány könyörtelenül dühöngött, s szülővárosomban is megtizedelte a lakosságot. Egyik haláleset követte a másikat, és még a nyílt utcán is görcsök között estek össze a megbetegedettek. Még jó atyámnak is át kellett esnie egy erős rohamon, amely az erőteljes, mindig egészséges férfit ijesztő gyorsasággal letörte. (...) A hatóságok, különösen a királyi helytartótanács ennek az ismeretlen betegségnek láttán teljesen fejüket vesztették, és amikor egy helytartótanácsi rendelet egyszer azt parancsolta, hogy „lőjék le a háztetőkről a varjakat, mert ezek is terjesztik a járványt,” akkor mindenki tompa rezignációval ölebe tette a kezét, hiszen a világ vége látszott eljönni.” Fest Imre: *Emlékirataim*, (Universitas, Bp., 1999., 17. p.)

⁷ Az orvosi képzést és az egészségügyi igazgatást a Helytartótanácsban belül működő egészségügyi osztály vezetőjeként irányító szakember.

⁸ idézi: Szállási Árpád: *Egy kolera-kiadvány 1831-ből* (in: *Orvostörténelmi Közlemények* 8788., 1979.)

⁹ Robert Koch (1843/1910) német bakteriológus, a korszerű tudományos bakteriológia megalapítója. Felfedezte az anthrax-bacillus spóráképzését, a tuberkulózisbaktériumot (1882) és a kolera-vibriót (1884). 1905-ben Nobel-díjjal tüntették ki.

¹⁰ A miazma elmélet számos tudományos vitát váltott ki, mely elméletet így vetett el Korbélyi Endre 1867-ben: „Szabadjon még e helyen szülőföldemet, Tatát a szomszéd Komárommegyéből fölemlíteni, hol is a kolera először a neustift-utcában ütő föl a fejét egy munkáson, kiről állíttatott, hogy Komáromban sánczásás közt betegedett meg, ki is csakhamar elhalt, utána egy pár a virrasztók közül s így tovább terjedt ugyanazon felén az utcának, míg a posgerjnek nagyobb foka és kiterjedése miatt a cholera is na-

gyobb mérvűvé vált, a sarokházból terjedt a szomszéd utcába s így tovább a nélkül, hogy a mocsáros lázgejres Tóvároson 3 hét lefolyta alatt csak egy cholera-eset mutatkozott volna, holott az öreg városon előbb fölkeresé ama magas fekvésű utcákat is, hol a talajvíz állása épen nem igazolja Pettenkofer gyanúvívnyát. Ha ezeket elfogulatlanul átpillantjuk, kétségünk nem lehet, hogy a cholera-ürülék életművezetben nemzett, életművezetről életművezetre közvetve a posgerj által átszármozó hatány, nem pedig mint némelyek állítják, járványos ismeretlen légköri befolyás következménye." Korbélyi Endre: *Az 1866-iki járványos cholera elméleti és gyakorlati ismertetése* [in: A magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott 12. nagy gyűlésének munkálatai 1867., (Pest, 1868. 282–285, 283. pp.)]

- ¹¹ Aujeszy Aladár: *A kolera magyarországi centenáriuma*, (Bp., 1931. 4. p.)
- ¹² Olyannyira, hogy két nevezetesebb lázadás is kitört a kolera-ellenes intézkedések miatt. Az első Pest-Budán, amit a nyári szünetre hazatérni kívánó diákok robbantottak ki, a második pedig az ország észak-keleti részén, jellemzően paraszti résztvevőkkel zajlott. Ez utóbbit a szakirodalom nagy része az utolsó középkori típusú parasztlázadásaként tartja számon.
- ¹³ 1835–37, 1848–1849, 1855, 1866, ld.: Kapronczay Károly: *Adatok az 1848/49. évi szabadságharc egészségügyéről* (in: Orvosi Hetilap 1998/12. 708710. pp.), *Betegápolás a szabadságharc idején* (in: *Lege artis medicinae* 1994/7., 700. p.) Balogh Kálmán: *Az 1865. évi cholera járvány* (Orvosi Hetilap, 1865. 44., 46. 709–711., 739–743. pp.), Dóka Klára: *Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején*. (Orvostörténelmi közlemények (80.) 1976., 49–60. pp.)
- ¹⁴ „A cholera, melly egész hazánkat bejárta s mindenütt oly kiméletlen pusztítást tett, a hol csak megjelent, fővárosunk iránt aránylag még igen udvariasan viselte magát(...)” Vasárnapi Újság, 1854. okt. 29., 35. sz.
- ¹⁵ B.S.: *Miképp lehet a kolerajárvány lappangó mérgét kikerülni?* Vasárnapi Újság, 1855. aug. 26.
- ¹⁶ A vándorgyűlések történetéhez ld.: Chyzer Kornél: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. (Sátoraljaújhely 1890.)
- ¹⁷ Kátai Gábor: *A fertőtlenítő szerek és fertőtlenítés értékéről* (in: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874. augusztus 24-től augusztus 29-ig Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésének történelmi vázlatja és munkálatai*, szerk.: Fehér Ipoly, (Bp., 1875., 163–169., 165. pp.)
- ¹⁸ A korabeli kémiai szaknyelvhez ld.: Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *A magyar kémiai szaknyelv kialakulása* (in: Szabadváry Ferenc, Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *A kémia története Magyarországon*, (Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.)
- ¹⁹ Kátai, 165. p.
- ²⁰ Grósz Lipót: *Az 1872/3 évben uralgott cholera-járvány keletkezése, terjedése s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok* (K.n. Bp., 1874.)
- ²¹ Kőrösi szerint a járvány nem a keleti határvidéken jelent meg, hanem az ország közepén, a Győr vármegyében található Bezi községben, aztán a nagyikindai kerületben. ld.: Kőrösi József: *A pestvárosi kolerajárvány 1872 és 1873-ban*. – különnyomat a „Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban” című munkából, (Bp., 1876.)
- ²² A sajtó korábbi kolera-szerű megbetegedésről is hírt ad: „Aug. 26-óta újabb betegülési eset nem mutatkozván, e kór, mely a hazánkban évenként előfordulni szokott cholera-nstras betegséggel azonos volt, a nevezett helyen megszűntnek tekinthető.” *Cholera Magyarországon* (in: Pesti Napló, 1872. szeptember 17.)
- ²³ MOL K150-182.cs-1872-IV-11-27722
- ²⁴ MOL K150-182.cs-1872-IV-11-36510
- ²⁵ u.o.
- ²⁶ Török János: *Észleletek az 1872–73-ik évi cholera-járványról orvosgyakorlati és államorvosi megjegyzésekkel* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 213–228., 226. pp.)
- ²⁷ BM 33.251/1873. r. (aug. 14.)
- ²⁸ A Tanács létrejöttével, működésével kapcsolatban ld.:

Szaplonczay Manó: *A közegészségügyi közigazgatásról*, (Kaposvár, k.n., 1896.), Dr. Varga Lajos: *Az Országos Közegészségügyi Tanács kiemelkedő orvos tagjai (1868–1893)* (in: *Communicationes ex bibliotheca historiae medicae hungarica, supplementum No.2.*, 1964), Szemkeő Endre: *Az Országos Közegészségügyi Tanács helye a közegészségügyi szakigazgatásban, és nemzetközi kapcsolatainak jelentősége Magyarország közegészségügyének fejlődésében 1868–1918 között*, (Bölcsészdoktori disszertáció, 1980.)

- ²⁹ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278-45385
- ³⁰ a tervezet angol és német példára is hivatkozik
- ³¹ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278-45385
- ³² Az orvosi egyesületek történetéhez ld.: Dr. Kapronczay Károly: *Magyar orvosi társulások története* (in: Orvosi Hetilap 132. 16. 871-872.), Dr. Kapronczay Katalin: *Az orvosok érdekvédelmi törekvései a 19. századi Magyarországon a korabeli szaksajtó alapján* (in: Orvostörténelmi Közlemények, 4142. (1995–1996), 165–181. pp.)
- ³³ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278
- ³⁴ MOL K150-1873-IV-11-28202
- ³⁵ Például: Abaúj, Sáros, Csongrád, Bártfa, Kassa, Ung, Zemplén, Borsod, Jászkon kerület, Pest, Nagyvárád, Debrecen, Szamosújvár, Szék, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Békés, Máramaros, Szatmár - MOL K150-260cs-1873-IV-11-28202-28387
- ³⁶ MOL K150-260cs-1873-IV-11-1993, a továbbiakban szereplő idézetek forrása is ezen levéltári hely
- ³⁷ MOL K150-344-1874-IV-11-193
- ³⁸ Így jutott támogatáshoz (1000 Ft) Gömör, Bereg, Szabolcs, Zaránd, Zemplén, (2000 Ft) Krassó, Heves, Arad, (1700 Ft) Hunyad (2500 Ft) Szatmár (3000 Ft) Közép-Szolnok, és több megye kisebb összeghez, MOL K150-344.cs-1874-IV-11-2104-34729
- ³⁹ MOL K150-344-1874-IV-11-193
- ⁴⁰ MOL K150-344.cs-1874-IV-11-2104-34729
- ⁴¹ Kőrösi József: *A pestvárosi kolerajárvány 1872 és 1873-ban*. – különnyomat a „Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban” című munkából, (Bp., 1876.)
- ⁴² A himlő ebben a korszakban – az újraoltások megindulása előtt lényegében állandóan jelen volt az országban. Számos helyen volt hasonló helyzet, mint Fejér megyében: „Már az év első negyedében némely községekben a himlő uralkodott, Budáról ide áthozva, melyet azonban sikerült csakhamar elnyomni, később azonban a nyár folyama alatt a váltóláz nagy mérvben tűnt fel az egész megyében, végül pedig ősszel a kolerajárvány szintén Budáról áthozva (...)” *Alispáni jelentés az 1872. évről* (Erdős Ferenc: *Alispáni jelentések 1872–1890*, (Fejér megyei történelmi évkönyv 24.), http://www.leveltar.fejer.hu/konyvek/evkonyv_24/fejzet_02.html)
- ⁴³ „Később a himlő s váltóláz-járvány a choleraival együtt dühöngött, egymásután még ugyanazon egyéneken is előjövén.” Török János: *Észleletek az 1872-73-ik évi cholera-járványról orvosgyakorlati és államorvosi megjegyzésekkel* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 213228. pp.)
- ⁴⁴ „A járvány megszüntével igen makacs váltóláz lépett fel, mely utókövetkezményei által szintén számos halálozást termelt.” Plichta Soma: *Észleletek az 1873-ik évi cholera járványról Nógrád megyében* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 210–212., 211: pp.)
- ⁴⁵ BM 33.814/1873. sz. r.
- ⁴⁶ MOL K150- 344cs-1874-IV-11-2104-49131
- ⁴⁷ Kőrösi említi, hogy Pesten a 2500 kolerában meghaltból csak 1200-an haltak meg kórházban
- ⁴⁸ MOL K150- 344cs-1874-IV-11-2104-49131
- ⁴⁹ Kátai Gábor: *A fertőtlenítő szerek és fertőtlenítés értékéről* (in: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874. augusztus 24-től augusztus 29-ig Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésének történelmi vázlatja és munkálatai*, szerk.: Fehér Ipoly, (Bp., 1875., 163–169. pp.)
- ⁵⁰ Gerlóczy Zsigmond: *Védekezésiünk a fertőző betegségekkel szemben* (in: *Közegészségügyi Szemle* 39/I., Bp., 1890., 41. p.)
- ⁵¹ A minisztérium szervezéséhez, osztálybeosztásához ld.: Székely

Vera: *A Belügyminisztérium tisztviselői (1867–1885)* (in: Levéltári Közlemények 1974., 573–591. pp.)

⁵² Id. pl.: Linzbauer Xavér Ferenc: *Néhány szó a magyar kormányhoz és a parlamenthez a közegészségügy szabályozása tárgyában a municípiumok autonóm igazgatása alapján*, (Bp., 1874. k.n.), aki a minisztérium osztálybeosztásával foglalkozott, vagy Dubay Miklós: *A közegészségügyi törvényjavaslatához*. (Franklin, Bp., 1876.), aki a minisztériumon belül szervezendő egészségügyi helyrajzi osztályt képzelt el az egészségügyi személyzet országon belüli arányosabb elosztásának biztosítására.

⁵³ pl.: Oláh Gyula felszólalása, (in: *A milleniumi közegészségi és orvostudományi kongresszus tárgyalásai*, szerk. Frank Ödön, Bp., 1897., 156–157. pp.), Balogh Pál: *Közegészségügyi minisztérium* (in: *Egészség XVIII. Bp., 1904., 177. p.*)

⁵⁴ Id.: Hankó Vilmos: *Az ivóvíz Magyarország városaiban* (in: *Egészség, 1904/10, Bp., 245. p.*), Kovács Sebestény Aladár: *A városi szennyvizek elvezetése* (in: *Városi Szemle 1908., 774–785*), Darvasy Károly: *Budapest csatornázása* (Bp., 1914.)

⁵⁵ Id.: 1870/XLII. tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről, 1871/XVIII. tc. a községek rendezéséről, 1872/XXXVI. tc. Budapest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről

⁵⁶ 1870-ben a minisztérium teljes költségvetése 9602704 (o.é.) Ft volt, az egészségügyi kiadások ebből 770900 Ft-ot tettek ki. A következő évben ezek az adatok: 10007814 Ft és 995871 Ft-voltak. 1872-ben is hasonló arányokkal találkozunk, melyet a rendkívüli kiadások növeltek meg. Id.: 1870/XI. tc., 1871/X. tc., 1872/VII. tc.

⁵⁷ Az egész korszakban teljesen általános, amit Fejér megye alispáni jelentésében szerepel: „(...)van szerencsém a tisztelt megyei bizottságnak tudomására hozni, hogy annak a körorvosi intézmény behozatalára való intézkedései annyiban itt-ott nehézségekre találunk, amennyiben egyes közegészségi körökben a körorvosi állomásra való pályázathirdetés eredménytelenül folyt le, s így újabb pályázatot kellett közhírré tenni.” *Alispáni jelentés az 1877. évről*, (Erdős Ferenc: *Alispáni jelentések 1872–1890*, (Fejér megyei történelmi évkönyv 24.), <http://www.leveltar.fejer.hu>, vagy pedig Szolnok-Doboka megyében kiírt vármegyei állás, MK 1889. nov. 7., 45. sz.

⁵⁸ Id.: Orosz Éva: *Egészségügyi alapellátás – területi különbségek (1876–1954)*, (in: *Orvostörténelmi Közlemények 113–114., 1986, XXXII., 61–71.*), Kapronczay Károly: *Az orvoslétszám alakulása 1841/1989 között* (in: *Orvosi Hetilap 1996/8. 442–424. pp.*)

⁵⁹ Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalmi a 19. század második felében* [in: *Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, (Osiris, Bp., 2003., 402. p.)], Kun Tamás: *Magyarország közegészségügyi közigazgatásáról*, (Különnyomat a *Közegészségügyi Szemle* júl.-okt. havi füzetéből) (Bp., 1890.)

⁶⁰ 1886-ban, 1892–1893-ban, 1911-ben végül 1915-ben volt Magyarországon kolerajárvány (ld.: Gerlóczy Károly: *Jelentése az 1893. évi koleráról* (Bp., 1894.), Nónay Dezső: *A volt m. kir. szeptember 5. honvéd gyalogezred a világháborúban*, <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww1/nonav/fejczet13.html>)

Sáry Pál:

A furca és a patibulum használata a római büntetőjogban

A korai időkben „a rómaiak még igen emberségesen bántak szolgálóikkal, együtt dolgoztak és étkeztek velük, s ez családi viszonyt alakított ki közöttük. Nagy büntetésnek számított már az is, ha a vétkes rabszolgának a kocsirudat alátámasztó fadarabbal a hátán kellett végigmennie a szomszédok között, mert akire ilyen büntetést szabtak ki, elveszítette minden becsületét a saját házában és a szomszédok előtt is. Az ilyen rabszolgát *furcifer*-nek nevezték, mert amit a görögök támasztéknak vagy villának hívnak, azt a rómaiak *furca*-nak nevezik” – olvashatjuk Plutarkhosznál.¹ A bűnös szolgálókat ezek szerint a rómaiak kezdetben úgy szegényítették meg, hogy a nyakukba tették azt a villa alakú (valószínűleg fordított V vagy háromszög alakú) fadarabot, amelyet az álló helyzetben lévő, kétkerekű kocsik rúdjának alátámasztására használtak.² Erre Sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis) is utal egy helyen: a VI–VII. században élt tudós érsek szerint *furcifer*-nek egykor azt nevezték, akit valamilyen enyhébb büntetés miatt – inkább megszegényítése céljából, semmint büntetésül – arra kényszerítettek, hogy egy *furcát* hordozzon körbe az úton, hirdelve közben saját bűnét, és figyelmeztetve a többieket, hogy ne kövessenek el hasonló büntetést: „*furcifer dicebatur olim qui ob levi delicto cogebatur ad hominis ignominiam, magis quam supplicii causa, furcam circa viam ferre, praedicans peccatum suum, et monere ceteros ne qui simile peccarent.*”³

E megszegényítő büntetést később azzal súlyosbították, hogy a *furcát* cipelő szolgát – akinek a kezeit a villa két szárának végéhez kötötték – út közben ostorral verték. Livius a Kr. e. V. század elején történt események előadásakor említést tesz arról, hogy az ünnepi játékok reggelén „*servum quidam pater familiae ... sub*

furca caesum medio egerat circo”, vagyis az „*egyik családfő rabszolgáját ütlegelve hajtotta végig a circuson, nyakát villába szorítva.*”⁴ Plautus műveiben többször is utal a *furca* használatára: „*tudom jól, hogy villa alatt (sub furca) vesszőkkel tángáltak el*” – olvashatjuk például „*Az ikrek*” (*Menaechmi*) című vígjáték egyik dialógusában.⁵ Bizonyos büntettek esetén a „*villa alatti*” vesszőzés mellékbüntetésül is szolgálhatott a szabadság elvesztése (*capitis deminutio maxima*) mellett. Livius szerint Kr. e. 138-ban a néptribunusok előtt azt a vádat emelték C. Matienus ellen, hogy Hispániában megszökött a hadseregből. A marasztaló ítélet meghozatala után az elítéltet villával a nyakában sokáig vesszőzték, majd pénzért eladták: „*C. Matienus accusatus est apud tribunos plebis, quod exercitum in Hispania deseruisset, damnatusque sub furca diu virgis caesus est et sestertio nummo veniit.*”⁶

A városban a „szegényletes villa” (*furca ignominiosa*) helyett sokszor *patibulumot* alkalmaztak hasonló célra.⁷ *Patibulum*nak eredetileg azt a vastag rudat nevezték, melyet tolózárként, ill. reteszként (*sera*) az ajtók zárására használtak: „*patibulum sera qua ostia obcluduntur*” – mondja Nonius Marcellus.⁸ E fából ké-